

## IDEGENNYELV-OKTATÁS A 90-ES ÉVEKBEN

A SZABAD NYELVOKTATÁS BEVEZETÉSE óta 10 év telt el – ennyi időtávlat már elég talán, hogy áttekintsük a változások néhány főbb pontját. Az idegennyelv-  
oktatás gyors átalakulását elemzők a folyamatot többnyire modernizációs sikertörténetként írják le (*Vágó 2000*). 10 év elteltével már feltehető a kérdés: mennyire tekinthető a spontán módon, alulról jövő nyomásra megindult s dominószerűen (nyelviskolák, közoktatás, tanárképzés, felsőoktatás stb.) terjedő változás valóban egyértelmű sikertörténetnek? Úgy véljük, amennyiben általánosan jó színvonalú oktatás tudott ennyi idő alatt kialakulni, jelentős esélykülönbség nélkül, s nem kell nagy árat fizetni érte más oldalon, akkor igen. A válaszhoz mindenesetre érdemes ezeket a kérdéseket előbb végiggondolni. Az alábbiakban a hazai folyamatok néhány pontját tekintjük át, alapvetően egy korábbi OTKA kutatás eredményeinek felhasználásával.<sup>1</sup>

A nyelvi változásokat nyelvész, nyelvészociológus szerzők egyaránt tárgyalják, itt csak néhány kiemelt szemponthoz kerestünk támpontokat. A hazánkban a közelmúltban a nyelvoktatás területén lezajlott változások elemzését olyan értelmezési keret segíthet megérteni, amely a nyelvi változásokat dinamikájukban értelmezi, makro- és mikroszintű társadalmi folyamatokkal kapcsolják össze, s kiterjeszthetők a második idegen nyelv használatára is. Az elmúlt 10 évben a Magyarországon a nyelvoktatásban lezajlott változások ugyanis mindenekelőtt a második nyelvként tanult nyelvek oktatását érintették, az anyanyelvi (vagy nemzetiségi) oktatást kevésbé, ill. inkább az előbbivel összefüggésben. A nyelvi változásokat elemzők szempontjai segíthetik emellett saját perspektívánk kitégítését is, annak megismerését, hogy a hazai változások milyen tágabb összefüggésrendszerben közelíthetők meg még.

Természetes jelenség, hogy a nyelvek állandóan változásban vannak, s változó mértékű a vonzerejük is, egyre több használót nyernek, ill. hódítanak el más nyelvektől. A nyelvi terjedés (*language spread*) ill. a nyelvi hanyatlás (*language decline*) nem tervezett jelenség, túlmutat a központi befolyásolási lehetőségeken, s társadalmi, ill. személyes (politikai, gazdasági, társadalmi, vallási stb.) szükségletek és használatok legalább annyira alakítják. Új nyelv tanulása új szükségletet elégít ki, s az új nyelv többnyire egy másik rovására terjed el. Az egyes nyelvek ilyenkor versenyezni kezdenek

<sup>1</sup> Az „Iskolaválasztás, nyelvválasztás” c. OTKA kutatás 1993 és 1997 között folyt.

(*linguale competition*), amelynek eredményeképpen az egyik területeket veszít, a másik területeket nyer. A nyelvi terjedés átmenetileg többnyelvű helyzetet eredményez, ezek azonban nem stabilak. A nyelvi hanyatlás jelei közé tartozik a területi veszteség mellett a nyelvet beszélők demográfiai jellemzőinek megváltozása (egyre kevesebb egy nyelvű beszélője van, a kétnyelvű beszélő népesség is idősödő, periférián él, iskolázatlan), a nyelvhasználat a privát szférába szorul, s elbizonytalanodik, egyre többen beszélnek „rosszul” a nyelvet (*Wardhaugh 1987*). Egy nyelv terjedését az is magyarázhatja, hogy regionális nyelveket képes egybekötni, s közvetítőként tud megjeleníteni egymással közvetlenül érintkezni nem tudó nyelvek között. A közvetítői pozícióban lévő nyelveket beszélő társadalmi csoportok szintén közvetítői pozícióba kerülhetnek, ha a társadalom széles rétegei nem beszélnek, csak a nemzeti ill. a regionális nyelvet. Ma ez a megközelítés elsősorban az angol nyelv terjedésének megértéséhez járul hozzá (*de Swaan 1991*).

A nyelvi változások, egyes nyelvek terjedése, s más nyelvek kiszorulása a 20. század végén felgyorsulni látszik, a változásokban az oktatás szerepe jelentős. Az oktatási rendszer az egyik leghathatósabb eszköz, amelynek révén egy nyelv használata tömegessé válhat, esetleg fennmaradhat. Ma elsősorban a világnyelvek rendelkeznek azzal a pozícióval, hogy az oktatást uralni tudják, s bár ezzel nagyon humánus célt töltenek be, a kisebb nyelveket azonban használaton kívül helyezik, ami által nemcsak nyelvek, de esetleg kisebbségi kultúrák, s identitások is veszélybe kerülhetnek. Egy elemző jóslata szerint, ha a kis nyelvek eltűnésének folyamata a jelenlegi ütemben folytatódik, akkor a következő 100 évben a világ beszélt nyelveinek 90%-a el fog tűnni (*Skutnabb-Kangas 2000*). Kérdés, szükségszerű-e ez, valóban a modernizációs folyamat elkerülhetetlen része? S milyen következményekkel jár, ha ezzel a kulturális sokszínűség is visszaszorul, s a kulturális homogenizálódás szintén felgyorsul, a globalizálódó világgal párhuzamosan? Nincs módunk a fenti kérdések megválaszolására, de megkíséreljük az idegennyelv-oktatást érintő változások vázlatos áttekintését néhány szempontból.

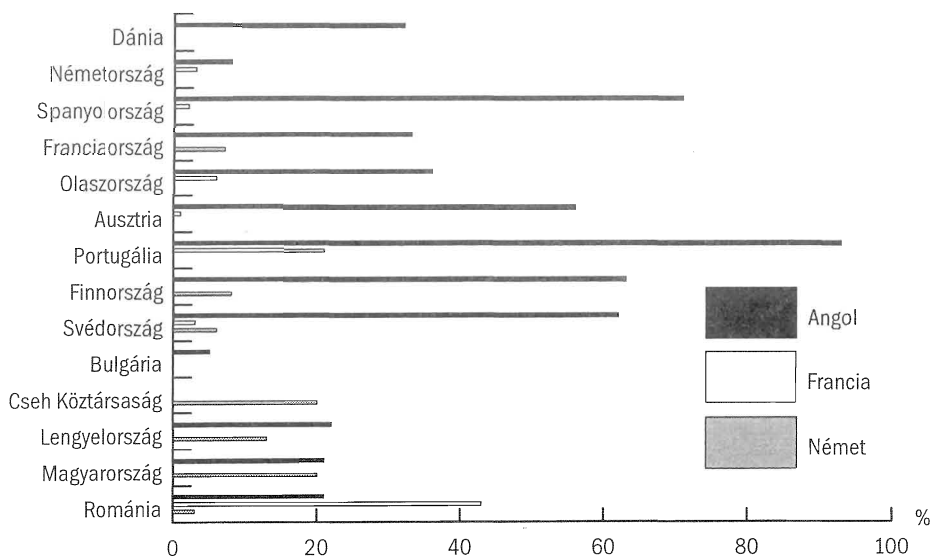
## Nyelvoktatás Európában

Ha azt szeretnénk megtudni, hogy a 90-es évek végén hogyan állunk a nyelvoktatás tekintetében, akkor mindenekelőtt érdemes körülnézni a környező, európai országok között: *mikor indul az idegen nyelvek oktatása, milyen nyelveket oktatnak, s milyen óraszámban?* Az Európai Unió országaiban a kötelező idegennyelv-oktatás jellemzően az alapfokú oktatásban kezdődik, leggyakrabban a harmadik ill. negyedik évfolyamon indul, de van ország, ahol jóval előbb (pl. Norvégiában az első évfolyamon), másutt csak jóval később, a középfokú oktatásban (Belgium, Németország, Franciaország, Egyesült Királyság). Írország még ebben a tekintetben is kivétel, itt egyáltalán nincs kötelező nyelvoktatás egyik oktatási szinten sem, a gyakorlatban azonban az angol nyelv oktatása a legelterjedtebb. Gyakori az alsó-középfokú oktatásban induló idegennyelv-oktatás is: erre lehet példa Hollandia, Finnország, vagy Görögország. Ezen az oktatási szinten az egy idegen nyelv tanulása fordul leggyakrabban elő, az EU átlagában a tanulók 49%-a egy nyelvet tanul.

Az oktatott nyelveket tekintve a leggyakrabban előforduló idegen nyelv az alapfokú oktatásban az angol, átlagosan mintegy a tanulók harmada tanul az európai országokban angolul ezen az oktatási szinten. (E mögött az arány mögött azonban nagy szóródás is van: Portugáliában pl. 84%, Ausztriában 60%, a volt szocialista országokban ez az arány jóval szerényebb). A második leggyakrabban előforduló nyelv az alapfokú oktatásban a francia, de ennek az angolhoz képest jóval szerényebb az előfordulási aránya, átlagosan a tanulók 3%-a tanulja, Portugáliában, Belgiumban és Romániában ennél jóval többen. A német a francia nyelvű Belgiumban, Franciaországban, Svédországban, Finnországban, Hollandiában és Dániában gyakori, valamint a volt szocialista országokban (lásd 1. ábra).

### 1. ÁBRA

*Az alapfokú oktatásban a leggyakoribb idegen nyelvet tanulók aránya néhány európai országban*



Forrás: Key Data, 2000.

Középfokon az idegennyelv-oktatás még általánosabb, egy tanuló átlagosan 1,4 nyelvet tanul középfokú tanulmányai során (a szórás ebben is jelentős az egyes országok között, Írországon csak egyet, Finnországban 2,5-et tanulnak középfokon a fiatalok). Az idegennyelv-oktatás az általános képzésben gyakrabban fordul elő, a szakképzésben ritkábban. Az oktatott nyelvek szerkezetét tekintve ezen az oktatási szinten is messze az angol a legnépszerűbb nyelv, a tanulók 91%-a tanul angolt, míg franciát csak 34, németet 15, spanyolt 10%-uk. A volt szocialista országokban a német igen népszerű, meghaladja az EU átlagát a Közép-Európában németül tanulók aránya: 20–60%. A spanyol nyelv tanulása az előbbinél jóval szerényebb, 5% alatt van, a volt szocialista országokban az orosz oktatása fordul még elő (*Key Data 2000*).

Az idegennyelv-oktatással kapcsolatos helyzetet másfelől tükrözik az *óraszámok* is. Az OECD-országokra általában jellemző, hogy a legnagyobb óraszámot a tanterven belül az anyanyelvi és matematika oktatásra fordítják, ezeket követik a természet- és társadalomtudományok, az idegen nyelv az óraszámok százalékban mérhető súlyát tekintve az ötödik. Igen jelentős azonban az egyes országok közötti különbség ebben a vonatkozásban: míg Németországban az óraszámok 21%-át teszi ki, addig Ausztráliában és Új-Zélandon mindössze 6 ill. 4%-át. (Európán belül láthatóan a nyelveknek nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, itt csak kivételesen kerül a nyelvoktatás 10% alá valamely országban) (*Education at a Glance 2001*).

## 1. TÁBLA

*Tantárgyankénti oktatásra fordított idő tantárgyankénti megoszlása (12–14 éves tanulók), 1998 (%)*

	Anyanyelv	Mate- matika	Természet- tudomány	Társadalom- tudomány	Idegen nyelv	Egyéb	Kötelező óraszám	Választható tárgyak
Ausztrália	13	13	10	10	6	25	77	23
Ausztria	12	15	14	12	10	37	100	0
Belgium (fl)	13	13	3	6	14	21	70	30
Belgium (fr)	15	14	7	11	12	23	82	18
Csehország	14	14	13	18	11	24	94	6
Dánia	20	13	12	11	10	24	90	10
Anglia	12	12	14	11	11	40	100	0
Finnország	18	11	10	10	9	42	100	0
Franciaország	17	14	12	13	11	26	93	7
Németország	14	13	11	11	21	25	95	5
Görögország	12	11	10	10	15	42	100	0
Magyarország	13	13	13	10	10	19	78	22
Írország	23	9	9	19	0	17	77	23
Olaszország	23	10	10	14	11	32	100	0
Japán	14	12	11	12	13	35	97	13
Korea	14	12	12	11	12	32	93	7
Mexikó	14	14	19	18	9	26	100	0
Hollandia	10	10	8	11	14	25	78	22
Új-Zéland	18	16	14	14	4	27	93	7
Norvégia	16	13	9	11	16	35	100	0
Portugália	13	13	15	17	10	32	100	0
Skócia	10	10	10	10	10	30	80	20
Spanyolország	19	12	11	11	8	27	88	12
Svédország	22	14	12	13	12	20	93	7
Törökország	17	13	10	7	13	40	100	0
USA	17	16	14	12	7	34	100	0
OECD átlag	15	13	11	12	11	29	91	9

Forrás: OECD 2000.

Összességében úgy tűnik, ha az adatokat tekintjük, a magyar idegennyelv-oktatás nem marad el más európai fejlett ország gyakorlatától: az alapfokon induló idegennyelv-oktatás szerkezete mára hasonló (ill. a közép-európai átlaghoz esik közel). S ha beleszámítjuk mindazt, amit az adatok nem tudnak megragadni, a szabad sáv keretében megnövelt óraszámú folyó nyelvtanítást, s a csoportbontásokból adódó óraszámokat, helyzetünk feltehetően még előnyösebbnek mutatkozna.

## Nyelvtanítás Magyarországon a 90-es években

### *Változások a közoktatásban*

A 90-es évekre bekövetkezett változások nem jöttek teljesen váratlanul, hosszabb előzmények már jó egy évtizeddel korábban kimutathatók. A folyamat közvetlen kiváltó oka bár az orosz oktatásának eltörlése volt, a háttérben azonban régóta jelenlévő tartósabb okok, igények húzódtak. Már a 80-as évek közepén-végén érzékelhető volt az ország fokozatos politikai nyitása, ennek következtében a külföldi utazások megnövekedett lehetősége, s a nyelvtudás egyre szélesebb körben vált hasznos eszközzé. Az idegen nyelvek iránti érdeklődés intenzitását már a 80-as évek végétől érzékelti lehetett a nyelviskolák számának gyors felfutásán vagy az 1987-ben induló kéttannyelvű iskolák iránti kereslet tartós alakulásán. A határok megnyitásával, a rendszerváltással, az utazási, a külföldi munka- és tanulási lehetőségek egyre szélesebb megnyílásával széles tömegek számára is nyilvánvalóvá vált a nyelvtudás gyakorlati haszna.

Az élő idegen nyelvek oktatása a 80-as években döntően az iskolarendszeren kívüli oktatás szektorában tudott megvalósulni, részben a tanfolyami rendszerű oktatásban (TIT, közművelődési intézmények tanfolyamain), részben az ekkortól szerveződő nyelviskolai piacon. A nyitás érzékelhető ugyanakkor a közoktatásban is: a 80-as években lehetővé vált az általános iskolákban az orosz mellett további egy idegen nyelv oktatása.<sup>2</sup> A középfokú oktatásban a kéttannyelvű iskolák indulása is erre az időszakra tehető.

Mégis döntő áttörést eredményezett a szabad nyelvválasztás bevezetése, amelyet egy miniszteri rendelet tette lehetővé, amely egyedi megoldásként engedélyezte, hogy az 1989/1990. tanévtől az alap és középfokú nevelési-oktatási intézmények határozzák meg a kötelezően választható tantárgyként oktatott idegen nyelveket.

Az új szabályozás legfontosabb elemei a diákok számára a szabad nyelvválasztás lehetőségét jelentette, a nevelőtestület, igazgatók számára a nyelvkínálat meghatározásának lehetőségét, s ezzel az iskola oktatási programja vonzerejének befolyásolását, a tanárok számára jelentős mértékű szabadságot a tanterv és tankönyvhasználat terén. Ösztönözte a folyamatot a művelődési és közoktatási miniszter rendelete, amely lehetővé tette, hogy a nyelvvizsgálóval rendelkező tanulók mentesüljenek az idegen nyelv további tanulása alól, év végén és az érettségien jeles osztályzatot kapnak. Ehhez

<sup>2</sup> 1980-ban tette lehetővé az oktatási miniszter 104/1980. (M. K. 5.) OM sz. utasítása, hogy az általános iskolákban az orosz nyelv mellett további idegen nyelv is oktatható legyen. A második idegen nyelv-oktatásának megszervezését a fővárosi, megyei tanács végrehajtó bizottsága művelődésügyi feladatot ellátó szakigazgatási szerve engedélyezte.

járult a felsőoktatásban a felvételi gyakorlata, s ebben a nyelvvizsga pontértéke a felvételinél. Probléma jó ideig a feltételek körül volt, erre azonban engedményt adott a szabályozás, ami a különböző szintű nyelvvizsgával rendelkezők, ill. a külföldi tanárok foglalkoztatási lehetőségét tette lehetővé.<sup>3</sup>

A fenti kihívások következményeképpen az iskolarendszerben gyors változások indultak meg a nyelvoktatás területén. Az oktatási rendszerben egyszerre figyelhető meg az idegennyelv-oktatás szerkezeti átalakulásának és gyors expanziójának folyamata. Az iskolarendszerű nyelvoktatás „szerkezetváltása” és terjedése a várakozásokat meghaladó mértékben alakult, a rendszerváltással felgyorsult. A változások üteme nyilvánvalóan az igények mértéke mellett az érdekek alakulásának, sajátos egybeesésének volt köszönhető, hogy az iskolák szabad utat engedhettek a szülői igények érvényesülésének. Központilag a folyamat ugyanis nem volt szabályozva sem a választandó nyelv, sem a javasolt óraszám tekintetében, eredménye ennél fogva sokkal inkább a szülői igényeknek s az iskolai lehetőségeknek, semmint a központi elképzelések megvalósulásának tudhatóak be. A korábbi, 1978-as tanterv bár elvben a 90-es évek elején még érvényben volt, valójában már nem követték a gyakorlatban az iskolák, az új tanterv elfogadására csak 1995-ben került sor, s bevezetésére csak 1998-tól került sor – felmenő rendszerben. Az iskolák ebben az átmeneti helyzetben igen nagy szabadságot élveztek oktatási programjaik kialakításában, s a demográfiai helyzet, a tanulósám csökkenése és az intézményfinanszírozás ettől való függővé tétele következtében rá is kényszerültek, hogy minden eszközzel megpróbáljanak megfelelni a szülői igényeknek, s gyerekeket tudjanak vonzani iskolájukba. Az iskolák részéről a 90-es évek elején voltaképpen egy kettős érdekeltség működött az idegennyelv-oktatás gyors bevezetésében: a tanulólétszám megtartása vagy növelése mellett az óraszám növelésének – s ezzel a tanárok megtartásának – lehetőségét rejtette néhány évig a csoportbontásban oktatható idegen nyelv. A szülők józan felismerése pedig, hogy a nyelvtudás minden körülmények között kulcsfontosságú gyermekük boldogulásában, s minél előbb tudják megszerezni, annál inkább tudnak másra koncentrálni a későbbiekben – a 90-es évekre sok helyen szinte irracionális módon felerősödött, oly mértékben, hogy az iskolák részéről félmegoldásokat is szívesebben fogadtak el a szülők, mint a nyelvoktatás hiányát. Ezzel a nyelvoktatás terét a közoktatásban a piaci viszonyok, mechanizmusok olyan mértékű érvényesülését figyelhettük meg – annak minden kedvező és kevésbé kedvező következményével –, amire korábban nem volt példa, s más területen nem is fordult elő.

Sajátos következményekkel is együtt járt azonban a nyelvoktatás fenti körülmények között való átalakulása. A következmények egyfelől igen kedvezőnek mondhatók, amennyiben nagyban segítették a példátlan gyorsasággal lezajló folyamatot, más-

3 A nyelvválasztás feltételei az alábbiak voltak: a választott idegen nyelv bevezetése felmenő rendszerben kell történjen (általános iskolában a 4. osztálytól, tagozat esetén a 3. osztálytól), s a főfoglalkozású orosznyelv-szakos pedagógusok foglalkoztatását biztosítani kell. A rendelet szerint nyelvoktatásra csak szakképesített pedagógus alkalmazható, de taníthatja az idegen nyelvet olyan pedagógus is, aki rendelkezik a választott idegen nyelvből közép vagy felsőfokú nyelvvizsgával, és vállalja a nyelvtanári ökövel megszerzését. A nyelvválasztásról a nevelőtestület dönt, ehhez célszerű a székhelytelepülésen oktatott nyelvek figyelembevételével dönteni.

felől vannak egyéb szembeszökő velejárói, s kevésbé üdvözlendő eredménye is. Egyértelmű a siker a számok oldaláról nézve: a közoktatásban bekövetkezett mennyiségi változások hatására összességében megnövekedett a nyelvoktatás óraszama, a tanulók, a nyelvvizsgák száma stb. – ami mindenképpen örvendetes, s lemaradásunk behozása érdekében kívánatos és elkerülhetetlen volt.

Részben a változások gyorsaságának következménye, hogy a közoktatásban az idegen nyelv-oktatás több ponton összekapcsolódik az iskolarendszeren kívüli nyelv-oktatással. A két szektor kapcsolódását mutatja, hogy mind a tanulók, mind a tanárok egy része mindkét szférában jelen volt, de hasonló mondható el a használt tankönyvekről is: a nyelvoktatás sajátosságai közé tartozik, hogy – szintén feltehetően a gyors átalakulási folyamatok következtében – az iskolarendszeren belül az oktatás elsősorban a felnőttoktatás számára kidolgozott, külföldi, egy nyelvű tankönyvekből folyik. Míg a közoktatásban használt tankönyvek döntő hányadát magyarországi kiadók adják ki, az idegen nyelvű tankönyveknél más a helyzet: a nyelvkönyvek csak 14%-át adják ki hazai kiadók, 86%-uk külföldi, nyelvkönyvek kiadására specializálódott kiadó terméke. A közoktatásban azonban más a célcsoport, s a helyzet mutatja (esetleg tartósítja is) a közoktatás és az iskolarendszeren kívüli nyelvoktatás összefonódottságát is.

## 2. TÁBLA

*Angol nyelvkönyvek kiadói összetétele a tankönyvek száma szerint (%)*

Kiadó	Részesedés	Kiadó	Részesedés
Oxford University Press	35,3	Nemzeti Tankönyvkiadó	9,1
Longman Kiadó	26,7	Holnap kiadó	4,3
Macmillan Kiadó	24,0	Apáczai Kiadó	0,6
Összesen	100,0		

Forrás: Fehérvári, 2000

Kedvezőtlenebb következménynek vehető, hogy a helyzet óhatatlanul azt is eredményezte, hogy jelentős különbségek alakultak ki egyfelől az igények, másfelől a lehetőségek mentén. A nyelvoktatás elérhetőségében és színvonalkülönbségeiben mutatkozó egyenlőtlenségek területi és társadalmi dimenziókban egyaránt megragadhatók, s az ezeket esetlegesen kompenzáló piaci nyelvoktatásban való részvétel szintén erőteljes társadalmi meghatározottságokat mutat (Andor 2000).

Szintén kedvezőtlenebb következményeknek tekinthető, hogy az idegen nyelv-oktatás bevezetése, mivel a szülői igények nagymértékű figyelembevételével történt, s a nemzetiségi szülők szemében is hasznosabb a nyugati nyelvek tanulása, mint a nemzetiségi nyelveké, ilyenformán a kisebbségi oktatás esetében az iskolahasználói igények előtérbe kerülése mintegy „visszafelé sült el”, s a kisebbségi nyelv oktatása gyöngy lábakon áll, ha szembekerül a nyugati nyelvek oktatásának lehetőségével (Imre 1998). Másfelől, mivel az idegen nyelv-oktatás expanziójában a tanulólétszám növekedése mellett az idegen nyelvi óraszámok emelkedése (korábbi évfolyamokon való kezdés ill. a csoportbontások eredményeképpen) is jelentős szerepet játszott, ez vissza-

szorította más tárgyak óraszám emelési lehetőségét. Egy reprezentatív 1996–97-es vizsgálat eredménye szerint a 90-es években a legnagyobb óraszám-növekedést elérő tárgy az idegen nyelv volt (*Vágó 2000*).

A változások másik következménye az oktatott nyelvek szerkezetének alakulása. Mivel nem volt a vizsgált időszakban kötelezően oktatott nyelv, csak kötelező nyelvoktatás, két nyelv is meghatározó pozícióba került az általános és középiskolában: az angol és a német oktatása egyaránt jellemző, e két nyelv különös, váltakozó egyensúlya, helyenként versenyhelyzete figyelhető meg. Az oktatási rendszerben felfelé haladva az angol előnye tűnik ki a magasabb szinteken: az alapfokon inkább a német, a középiskolában, a felsőfokú oktatásban és az iskolarendszeren kívüli oktatásban inkább az angol túlsúlya érvényesül.

Az oktatott nyelveket területi dimenzióban vizsgálva is igen jelentős a változás. Az expanzió folyamatának területi különbségei a nyelvoktatásban – az egységes központi szabályozás hiányának következményeképpen – az egyes nyelvek iránti különböző keresletet, egyfelől az egyes nyelvek „piaci” helyzetét mutatják, a lehetőségeket, a meglévő nyelvtudást, az elérhető nyelvtanárok különbségeit másfelől. A térképen szemléltetett regionális különbségek szembeszökővé teszik az ország más fejlettségi mutatói mentén mutatkozó különbségeket. A kihívásra, amit a szabad nyelvválasztás jelentett az oktatási rendszer számára, az ország nyugati része válaszolt elsőként: legelőbb Győr-Sopron megyében ugrott meg a nyugati (itt elsősorban német) nyelvet tanulók száma, s a Nyugat-Dunántúlon volt a növekedés a legerőteljesebb 1989-hez képest. Az ország keleti része csak késéssel válaszolt. Az 1998–99-es tanévre gyakorlatilag mindenütt elfogytak az oroszul tanulók, egyedül Szabolcsban nem, ahol a tanulók még mintegy 10%-a oroszul tanul (2. ábra).

Az orosz helyébe fokozatosan két nagy nyelv, az angol és/vagy a német lépett, a többi jóval szerényebb arányban volt képviselve a nyelvoktatásban minden oktatási formában. Jelentős különbség van azonban abban is, hogy az orosz nyelvet egy másik idegen nyelv, valamint abban, hogy melyik nagy idegen nyelv váltotta fel.

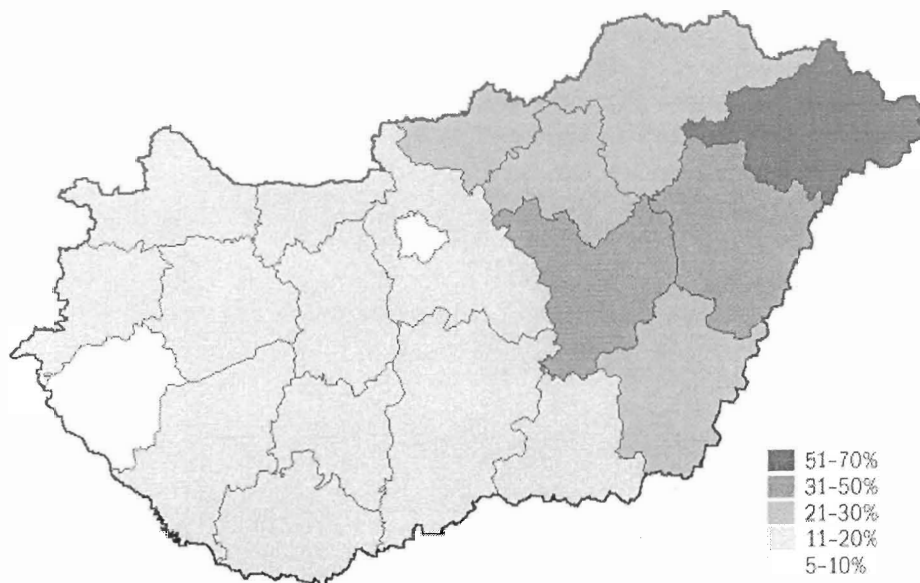
Miután az orosz nyelv igen korán és könnyen, ellenállás nélkül kivonult az oktatási rendszerből, a két nagy nyugati nyelv, az angol és a német jelenléte meghatározóvá vált a közoktatásban. A két nyelv egymáshoz viszonyított helyzetét tekintve (ezt a tanulók, a tanórák és a tanárok számának alakulásából követve) az angol és a német szoros küzdelme rajzolódik ki az országos statisztikai adatokból. Ha azonban az országos adatokat területi dimenzió mentén szétbontjuk, kissé eltérő képet kapunk. A két nyelv valójában nem versenyzik ténylegesen egymással az oktatási rendszer minden szegmensében (csak nagyobb iskolákban és településeken), hanem bizonyos mértékű munkamegosztásban „igyekeznek” érvényre jutni: mintegy „felosztották egymás között” az ország egyes részeit. A felosztásban azonban a nyelvek feltehetően mégsem egészen önkényesen döntöttek: megoszlásuk elvei térképre vetítve láthatóan elsősorban a keresletet, azaz a helyi és térségi nyelvi piacokon adott nyelvek iránt mutatkozó (piaci, munkaerőpiaci) kereslet különbségeit képezi le. A német nyelv az országos átlag felett azokban az országrészekben van jelen, ahol a szomszédos Ausztria közelsége miatt komolyabb „tőkét” jelent. A németet már 1990-ben az általános



iskolai tanulók több, mint 30%-a tanulta az ország hat nyugati megyéjében (kettő ezek közül Ausztriával közvetlenül szomszédos). Két évvel később, 1992/93-as tanévben ezek közül négy megyében 70% fölé nőtt a németet tanulók aránya. A 90-es évek végére, az 1998–99-es tanévre lényeges változás már nem következett be a korábbiakhoz képest, a németet legerőteljesebben oktató (80% feletti arány) megyék továbbra is az előbb említettek, s ezektől elválik a Dunántúl északi, déli és keleti része (3. ábra).

## 2. ÁBRA

*Orosz nyelvet tanulók aránya az általános iskolákban megyénként, 1992/93*



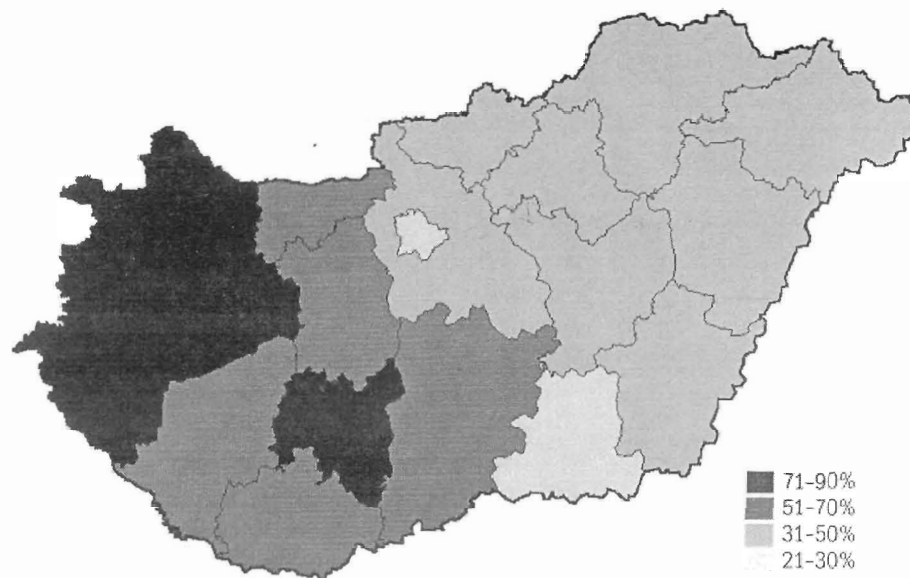
A térképet Híves Tamás szerkesztette. Forrás: OM.

Az angol nyelv oktatása 1990/91-ben Budapest mellett Csongrád megyében haladta meg jelentősen az átlagot (14,1%), két év elteltével előnyük megmaradt, de a helyzet valamivel kiegyenlítettebb: ebből a szempontból az egész Duna-Tisza köze és a Tiszántúl átlagos (31%) vagy átlag feletti Szabolcs és Szolnok megyék kivételével. 1999-re a főváros és Csongrád megye előnye megmarad (67,0 és 65,9%), de a keleti ország részén 50% fölé emelkedett (4. ábra).

Mostanra úgy tűnik, a nyelvi szerkezetváltás befejeződött, a növekedés megállt, a különbségek mérséklődőben vannak, s területi, földrajzi értelemben „beálltak”. *Más nyelvek* általános iskolai oktatása az előbb ismertettekhez képest elenyésző (már az orosz is ide tartozik), az orosz Szabolcsban, a francia a négy nagyvárost sejtető megyékben (Budapest mellett Csongrád, Hajdú, Baranya, és Szabolcs) fordul elő az átlag feletti mértékben.

## 3. ÁBRA

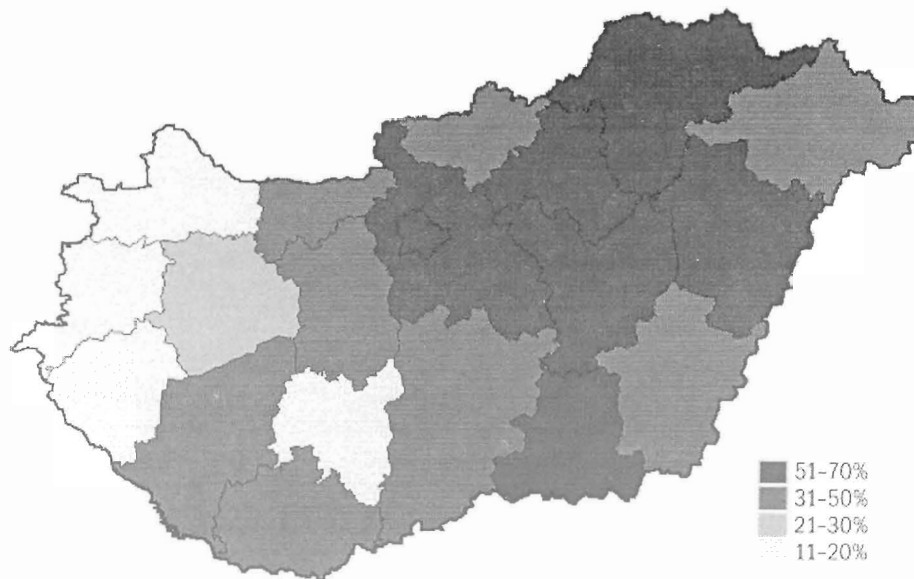
*Német nyelvet tanulók aránya az általános iskolákban megyénként, 1998/99*



A térképet Híves Tamás szerkesztette. Forrás: OM.

## 4. ÁBRA

*Angol nyelvet tanulók aránya az általános iskolákban megyénként, 1998/99*



A térképet Híves Tamás szerkesztette. Forrás: OM.

### *Nyelvoktatás a piacon*

Magyarországon a felnőttoktatási formákban szerveződő nyelvoktatás jelentős mértékben összefonódik az iskolarendszerű oktatás történetével, bizonyos fokig annak korrekcióját jelentette. Az elmúlt két évtizedben ugyanis az iskolarendszeren kívüli nyelvoktatás nagyrészt arra az igényre építve tudott kialakulni, amit az iskolarendszerű oktatásban korábban nem lehetett az igények szerinti mennyiségben (s minőségben) tanulni. A 80-as években az iskolarendszeren kívüli nyelvoktatás a közoktatás szektorát helyettesítő funkciót töltött be, később – a közoktatásban megindult expanzióval párhuzamosan – ez inkább kiegészítő szerepkörre alakult át. Megkockázatható az is, hogy feltehetően addig tudnak a nyelviskolák nagy számban fennmaradni, amíg a közoktatáshoz kapcsolódó funkciót tudnak betölteni, attól funkciót átvállalni, amíg a közoktatásban folyó nyelvoktatás ezt nem képes kiváltani. Ezt követően, a (második), harmadik, negyedik nyelv tanulására feltehetően a jelenleg működő nyelviskolák egy kisebb része is elegendő lesz. Az iskolarendszeren kívüli nyelvoktatás története ezért erősen összefonódik a nyelvoktatás iskolarendszerű formájának történetével.

Megbízható, számszerű adatokat szerezni ma a nyelvoktatási piacról nem könnyű. Becslések szerint Magyarországon 400 nyelviskola van, ezek többsége, 269 a fővárosban működik. A nyelviskolák a 80-as évek végén, a 90-es évek elején terjedtek el nagy számban, szaporodásukat a nyelvoktatás iránt hirtelen megnőtt kereslet magyarázza. A látványos fellendülést követően mostanra lezárulni látszik egy korszak, az utóbbi években lényegesen emelkednek az igények és a minőséggel szembeni elvárások is.

Az iskolarendszeren kívüli nyelvoktatás fellendülésének története szintén a rendszerváltást megelőző évtizedtől, a 80-as évektől indul, de végigkíséri a közoktatásban lezajlott expanziót is, azzal több ponton összefonódva. Az idegennyelv-tudás iránti igények növekedését mutatja, hogy az állami nyelvvizsgabizonyítványt szerzők száma a 80-as évek második felében a korábbi évtizedre jellemző aránynak több, mint négyszeresére nőtt (évi 4500 körüliről 20000-re). A nyelvtanulás iránt mutatkozó igények kielégítésére kezdetben csak a TIT, valamint egy-két régóta létező nyelviskola (pl. Arany János Nyelviskola) és a közművelődési intézmények vállalkoztak. Természetesen számított, hogy az iskolarendszeren kívüli nyelvoktatásban, ha nem is volt számszerűségét illetően jelentős szektor, már a kezdetektől elsősorban a modern nyugati nyelvek oktatására helyeződött a hangsúly (*Vágó 2000*).

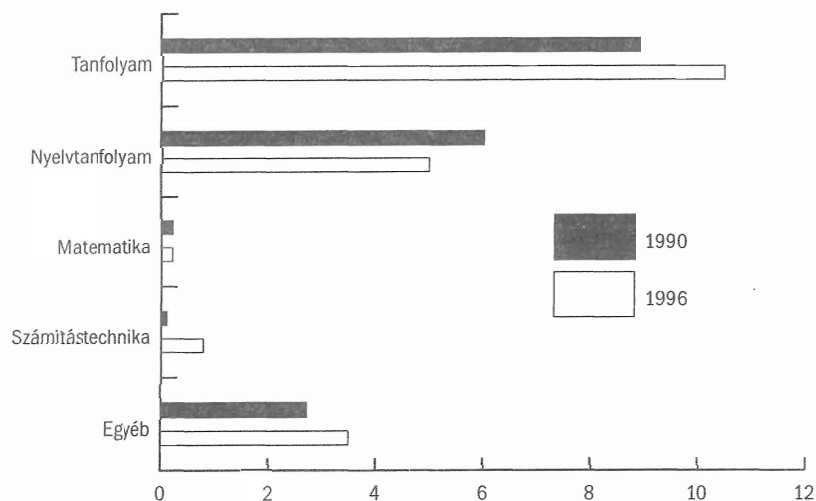
A 80-as években azonban beindult a magán nyelviskolák piacának kiépülése is: az elsők pjt, gmk formában a 80-as évek legelején indultak, s igen gyors népszerűségre tettek szert (pl. Babilon, Lingvárium stb.). Mivel az igények jelentős mértékben meghaladták a kínálatot, a 80-as évek folyamán a nyelviskolák száma folyamatosan nőtt.

„Az indulásnál 2–3 csoportra számítottunk (ami kb. 100 embert jelent), ehelyett 600-an jöttek, ezen akkor magunk is nagyon meglepődtünk. Ki kellett bérelnünk további termeket, s külső tanárokat kellett felvennünk óradíjjal.” (budapesti kis nyelviskola vezetője)

A növekedés rendkívül felgyorsult a 90-es évek legelején – a csúcspont a tanfolyamok számából ítélve a 90-es évek elejére tevődik. A Népszabadságban megjelenő tanfolyami oktatást hirdető apróhirdetések két évre kiterjedő vizsgálata azt mutatta, hogy 1990-ben a napilapban meghirdetett tanfolyamok kétharmada nyelvtanfolyam volt, minden egyéb tárgyat messze megelőzve. A 90-es évek közepére a látványos növekedés lelassul, beáll: 1996-ra csökkent mind a meghirdetett nyelvtanfolyamok száma, mind az összes tanfolyamon belüli aránya, ekkor a tanfolyamok számában mutatkozó növekedés már inkább az egyéb kategória és a számítástechnika növekedésének következménye. (Természetesen belejátszhat a fenti tendenciába az is, hogy a nyelvviskolák inkább másutt hirdetnek a 90-es évek közepén, de valószínűnek tűnik a tanfolyamok számának tényleges csökkenése is.)

##### 5. ÁBRA

*Meghirdetett tanfolyamok és nyelvtanfolyamok átlagos száma (a Népszabadság két évfolyamának számaiban)*



Az iskolarendszeren kívüli és az iskolarendszeren belüli nyelvoktatás összefonódottsága különösen az időszak első felében szembeszökő. A piac és az oktatási rendszer „munkamegosztása” megragadható egyfelől az általános ill. középiskolás korú tanulók jelentős arányában a nyelvtanfolyamatokon, de tükröződik a nyelvtanárok oktatásból származó különjövedelmében is a tény, hogy feltehetően jelentős számban egyaránt jelen vannak mind az iskolarendszerű, mind az iskolarendszeren kívüli nyelvoktatásban.

Az érdekeltek megítélése szerint ma a nyelvviskolák közt több kategória van: a kifejezetten nagy iskolák több ezres tanulólétszámmal, s 100, esetleg 200 feletti tanárlétszámmal működnek. A középkategóriába tartozó iskolák 1000 fő alattiak, a kisebb iskolák 100–200 fővel, 5–6 tanárral működnek. Versenyről saját véleményük szerint a nyelvviskolák között inkább csak kategórián belül lehet beszélni, hiszen ezek a kategóriák más piacról élnek: más a piaca annak az iskolának, amelyik nem minősített

iskola, gyenge tanárokat alkalmaz, rossz helyszíneken, de olcsó áron, s egész más piaci igényeket elégít ki, mint az, amely színvonalas oktatásban részesít egy igényesebb réteget, magasabb áron.

A *kínálatot* tekintve a nyelviskolákban leggyakrabban általános nyelvoktatás folyik, mivel a legnagyobb kereslet az általános nyelvekre van és nem a szaknyelvi oktatásra. Ezen belül azonban sokféle oktatási szint és időbeosztás létezik, nagyobb iskolákban sokféle variációban, alkalmazkodva az emberek igényeihez és időbeosztásához. Az általános nyelvoktatáson kívül a nagyobb nyelviskolákban vannak speciális tanfolyamok (pl. üzleti angol, bentlakásos tanfolyam, nyelvi tábor, nyelvtani rendszerező, szinten tartó társalgás), s vannak nyelviskolák, amelyek specializálódtak a piac valamelyik szegmensére (pl. orosz tanárok átképzése, munkanélküliek továbbképzése, intenzív tanfolyamok, ill. csak egy-egy nyelv oktatása). A jobb kapcsolatokkal rendelkező, nagyobb nyelviskolák megszervezték valamely külföldi nyelvvizsga letételének a lehetőségét is, esetleg klub szervezésével, könyvkiadásba való bekapcsolódással igyekeztek profiljukat bővíteni.

A piaci nyelvoktatásban jelentős volt a változás a két évtized alatt az *oktatott nyelvek szerkezetében*. A 80-as években jóval erőteljesebb volt a német iránti érdeklődés, a 90-es évek elején már egyértelműen az angol lett a keresettebb.

„1990-ben, amikor indultunk, még az angol és a német volt a két legmeghatározóbb nyelv. Mondjuk 100-ból 40 a német. Ma ez az arány úgy alakult, hogy 75 angol, 25 német, vagyis látványos az eltolódás az angol nyelv irányába.” (budapesti nagy nyelviskola vezetője)

A *tanárok* esetében is jelentős volt a változás, ez együtt járt a nyelvtanári piac alakulásával. 1990 körül a nyelviskolákban még előfordult szakképzetlen tanár alkalmazása is, ez azóta megváltozott, ma már tudnak válogatni, van elég nyelvtanár a piacon. Főállásban kevés tanár van, a nyelviskolákban általában azt szeretik, ha vállalkozásban dolgoznak, vagy esetleg szerzői jogdíjasként, de lehetőleg külsősök legyenek. Fluktuáció minden nyelviskolában van, mindig is volt, akik az iskolájuk színvonalát meghaladják vagy alatta maradnak, azok szívesen átmennek másik iskolába, vagy a munkaerőpiac másik szegmensébe, pl. multinacionális vállalatokhoz. (Ezekkel a nyelviskolák sem tudnak konkurálni, itt 100–200 000 ft-os fizetéssel veszik fel az embereket, s ezek TB-s állások.)

A nyelviskolák piacát az elmúlt években tartósan életben tartotta a munkaerőpiaci kereslet. A nyelvtanulást erősen motiválják a munkaerőpiaci lehetőségek, a 90-es években a munkaerőpiacon az egyik differenciáló tényezővé a nyelvtudás vált.

„Egy közgazdasági végzettségű fiatal jó nyelvismerettel el tud helyezkedni egy jól fizető multinacionális vállalatnál, banknál. Nyelvtudás nélkül pedig el tud helyezkedni egy magyar könyvelő céghez, államigazgatásba, s hasonló helyekre – a két lehetőség között igen jelentős a különbség jövedelemben.” (budapesti nagy nyelviskola vezetője)

A nyelviskolák klientúrájában a 80-as évek elején a felnőtt korosztály nagyobb arányban volt jelen, később a tanulók, hallgatók adták a nyelvtanulók többségét. Jelenleg az iskolák saját piacuknak többnyire a fiatal felnőtt korosztályt tartják, elsősorban a 18 és 30 év közötti korosztályt. A tanulók jelentős része magánemberként jön, sok a

hallgatók közt a tanuló (pl. egyetemisták, vizsgaidőszak után); kisebb része vállalati ügyfél. A 90-es évek expanziója után az évtized közepére a kereslet növekedése megállt. A fizetőképes kereslet korlátai magyarázták, hogy ekkorra kemény verseny alakult ki az iskolák között, amelyek, mivel nem merték megtenni, hogy felemelik az árakat, inkább a szolgáltatások és a reklám területén tudtak versenyezni egymással. A magánember-vállalati ügyfél arány a 90-es évek végére megfordult: a NYESZE, a nyelviskolák szövetsége becslése szerint jelenleg 60–40% az arány a vállalati tanfolyamok javára. A vállalati költségen tanulók száma összességében ennél azonban még magasabb, a vállalati tanfolyamokra beíratottak között nincsenek benne azok, akiket a vállalat bár nem szponzorál, de megtéríti a költségeiket áfás számla ellenében.

A nyelviskolák expanziója s a köztük kiéleződő verseny hívta életre a nyelviskolák szerveződését is. Az érdekvédelmi tevékenység kialakulása a nyelvoktatás piaci szektorában szintén a 90-es évek elejére tevődik: egyfelől a szakmaiság, a minőség védelmét jelentette (egyben a régebbi iskolák piacának védelmét), másfelől a piaci nyelvoktatás érdekeit kifelé, pl. a nyelvvizsgák kapcsán. A nyelviskolák szakmai egyesülete, a NYESZE 1992-ben, a nyelviskolai létszámok gyors növekedése idején alakult. Az alapítók, azaz az egyesület – akkor még kamara – saját piacuk védelmére hozták létre a szakmai garanciákat vállaló szervezetet. Az egyesületnek 2001 elején 62 tagja volt, ebből 32 iskola volt minősített. Az egyesület egyszerre jelent egyfajta fogyasztóvédelmet a tanulóknak, s szakmai és érdekvédelmet a tagok számára. Tevékenysége elsősorban a minősítésekre irányul, de tagjai számára szakmai szervezetként (tájékoztatás, információk továbbítása), s érdekszövetségként is működik (a nyelviskolák szövetségének egy képviselője a parlament oktatási bizottságának ülésein részt vesz, jelen van a Kereskedelmi és Iparkamara minősítési bizottságában).

Az egyesület minősítést a nyelviskolák, a British Council s külső szakemberek által létrehozott minősítési rendszer alapján adják meg. A minősítési rendszer meghatározott kritériumok mentén méri az egyes nyelviskolák feltételeit és működését (személyi, tárgyi feltételek stb.) – ezek közt a legnagyobb súllyal a szakmai oktatást veszik figyelembe. A vizsgálatot független szakértők végzik, a minősítést elnyert iskola használhatja a Q védjegyet. A nyelviskolák szakmai egyesületének a minősítése azt jelenti, hogy kétfévente egyszer részletesen megvizsgálja az iskolák működését és az oktatás színvonalát, és van még egy időközi ellenőrzési lehetőség. Az egyesület hatékonyan működik, bár fennállása óta sok vád érte belülről és a kívül maradt iskolák részéről egyaránt. Belülről egyfelől a nagy iskolák közötti harc, másfelől a kisméretű és a nagy iskolák közötti érdekkülönbségek osztják meg a szervezetet, kívülről a minősítési rendszer tisztaságát vonják kétségbe. (Az 5 év alatt azonban a közgyűléseken uralkodó időnként kissé szélsőséges hangnem mostanra megváltozott.) A NYESZE fő célja a minősítési rendszer működtetése, a nyelvvizsga kérdésekben az érdekképviselő is erősödött.

A 90-es évek piaci története a nyelvvizsgák között folyó harc oldaláról is jellemezhető a monopolhelyzetet élvező állami, kétnyelvű nyelvvizsga és a nyelviskolák körében szaporodó egynyelvű külföldi nyelvvizsgák között. A piaci nyelvoktatás távlati lehetőségeit tekintve az elmúlt években kulcskérdés volt a nyelvvizsga szabályozása. A különböző nyelvvizsgák állami elismerése ugyanis jelentős mértékben befolyásolja a

külföldi nyelvvizsga lehetőségét biztosító nyelviskolák esélyeit. Az Idegennyelvi Továbbképző Központ számára monopolhelyzetet jelent, bár az állami nyelvvizsgát két-nyelvűsége miatt nem fogadják el külföldön, itthon viszont szinte minden fontos területen ezt fogadják el (érettségi, felvételi, felsőfokú diploma, közalkalmazotti nyelvpótlék). Ezt a szerepet erősíti, hogy az ITK honosítja a külföldi nyelvvizsgákat, ők adják ki az érettségit kiváltó nyelvvizsga-papírt. A külföldi nyelvvizsgák ezzel szemben egynyelvűek, külföldön mindenütt elfogadják őket, itthon viszont – ami általános elfogadottságukat illeti – nem tudnak az állami nyelvvizsgák helyébe lépni.

1998 tavaszán megszületett a kérdést szabályozni hivatott kormányrendelet. E szerint a nyelvvizsga lehet egynyelvű, ha a nyelvismeret mértékének megállapítása kizárólag idegen nyelven történik és a nyelvhasználati készség szintjének megállapítására irányul; vagy kétnyelvű, ha a nyelvvizsga a fordítási készség vizsgálatára is kiterjed. Nyelvvizsgáztatási Akkreditációs Központ végzi a külföldön szerzett nyelvvizsga-bizonyítványok honosítását, adja ki a nyelvvizsgáztatással kapcsolatos akkreditációs határozatokat. A kormányrendelet ugyan elvben mindkét (egynyelvű és kétnyelvű) vizsgát elfogadja, valójában nem változtatott az állami nyelvvizsgák súlyán. A nyelvvizsgák akkreditációja csak lassan indult be, egyelőre csak nyolc nyelvből lehet vizsgát tenni (angol, német, francia, olasz, spanyol, portugál, arab, és magyar).

## Összegzés

A nyelvoktatás területén az elmúlt egy-két évtized alatt jelentős változások következtek be, melyek egyfelől igen gyors áttörésként, sikertörténetként is leírhatók, másfelől azonban néhány problémát is felvetnek, s alapkérdések megfogalmazódását is segítik. Az idegennyelv-oktatás kiterjedésének folyamarán belül néhány más tendencia is kibontakozni látszik – ezek között itt hármat emelünk ki. A 80-as és 90-es évek folyamán jelentős mértékben átrendeződött az idegennyelv-oktatás iskolarendszerű és iskolarendszeren kívüli szektoraihoz viszonyított helyzete. Míg a 80-as években az idegennyelv-oktatás súlypontja a piaci oktatás szektora volt, addig a nyelvoktatás kiterjedésével a nyelviskolák a közoktatásbeli nyelvoktatást helyettesítő szerepből az azt kiegészítő szerepre váltottak, s súlypontjuk az évtized vége felé áttevődni látszik a valóban felnőtt korosztály vállalati tanfolyamok formájában történő oktatására.

Másik említésre méltó tendencia az oktatott nyelvek alakulásával kapcsolatos: az elmúlt 10–20 év alatt az adatokban érzékelhető az angol nyelv előretörése, versenyhelyzetbe kényszerítve a kisebb nyelveket, s a németet is. Az angol és német nyelv oktatása egyelőre többé-kevésbé kiegyensúlyozott, de az angol terjedése dinamikusabbnak tűnik. A nyelvek közötti verseny az oktatásban érdekelték döntéseiben ölt testet, a folyamatot az oktatásügy. szereplőinek érdekeltségi viszonyaival és a nyelvek piaci értékének alakulásával lehet leírni. Mivel ma az adott intézmény nyelvoktatási kínálatának kialakítása az intézmények kezében van s a nyelvválasztásban az intézmények nincsenek korlátozva (csak az óraszámokban, a csoportlétszámokban ad meg korlátokat az oktatási törvény, s a költségekben jelenthet korlátot a fenntartó hozzájárulása), az intézményvezetői döntések szerepe döntő a fenti folyamatok alakulásában. Az intézményvezetők döntéseikben azonban az iskolák a szülői igényeket képe-

zik le, amelyek végső soron gazdasági megfontolásokat preferálnak (a továbbtanulási esélyek és a munkaerőpiaci esélyek biztosítását), ami magában hordozza annak veszélyét, hogy ezzel háttérbe szorul az e szempontból kisebb kézzelfogható hasznot jelentő kisebbségi nyelvek oktatása. Az Európai Unió azt ajánlja, hogy a tagországok igyekezzenek az európai nyelvi paletta teljességét közvetíteni az oktatásban.

A harmadik tendenciát inkább csak feltételesen fogalmazhatjuk meg, s a nyelvi változások óraszámokban is megragadható expanzióját érinti. Nincs rá ugyan meggyőző adatunk, de felmerül a kérdés, vajon az iskolák azon törekvése, hogy egyre magasabb óraszámokban oktassák az idegen nyelvet (egyre alacsonyabb évfolyamon, egyre nagyobb óraszámokban), esetenként nem vezet-e arra az eredményre, hogy mindez egy ponton túl más tárgyak rovására érvényesül. Mindez azért bírhat egyes tantárgyak közötti, óraszámért folyó versengésnél nagyobb jelentőséggel, mivel hosszabb távon a közoktatás számára meghatározó kérdés kell legyen a tanulók élethosszig tartó tanulásra történő felkészítése. Az élethosszig tartó tanulás pedig több dolgot feltételez – pl. tanulási módszerek elsajátítását, ösztönzők kialakítását, a tanulás és a munkatapasztalat közelítését stb. – s mindez csak kellően megalapozott alapkészségekre építve lehet eredményes. A jövőre nézve az európai integráció folyamata feltehetően fenntartja az idegennyelv-oktatás iránti igényeket, kiterjesztve a nyelvtanulást igénylők körét a fizikai dolgozók körére is. Az idegennyelv-oktatás intézményi és szülői érdekekre épülő további expanziója ugyanakkor korlátozhatja olyan, a közvetlen intézményi érdekeken kívül eső, de hosszabb távon az élethosszig tartó tanulás készségeinek kialakítása szempontjából fontos alapozó tárgyak oktatását is, amelyekre később a fiatalok később építeni tudnának.

IMRE ANNA

## IRODALOM

- ANDOR MIHÁLY (2000) A nyelvtudás szociális háttere. *Educatio*, No. 4.
- Education at a Glance* (2001) OECD CERI.
- FEHÉRVÁRI ANIKÓ (2000) Adatok és elemzések a tankönyvek megrendeléséről. *Educatio*, No. 3.
- IMRE ANNA (1995) Tendenciák az elmúlt nyelvoktatásban. *Iskolakultúra*.
- IMRE ANNA (1995) A nyelvtudás társadalmi háttere. *Iskolakultúra*.
- IMRE ANNA (et ali) (1995) Nemzetiségi pedagógusképzés. Bp., OI. (Kézirat)
- IMRE ANNA (1998) Az idegennyelv-oktatás kiterjedésének hatása a nemzetiségi nyelvoktatásra. In: VÁGÓ IRÉN (ed) *Tartalmi változások a közoktatásban*. OKI KK.
- Key Data on Education in Europe* (2000) European Commission. Brussels, Luxemburg, ECSC-EAEC.
- MEDGYES PÉTER (1992) Angol – a kommunikáció pótnyelve. *Magyar Pedagógia*, No. 4.
- TOVE SKUTNABB-KANGAS (2000) Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights? New Jersey, London, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah.
- A. DE SWAAN (1991) Notes on the Emerging Global Language System: Regional, National and Supranational. Media, Culture and Society. London, Sage.
- A. DE SWAAN (1993) The Emergent World Language System: An Introduction. *International Political Science Review*, No. 3.
- A. DE SWAAN (1993) The Evolving European Language System: A Theory of Communication Potential and Language Competition. *International Political Science Review*, No. 3.
- VÁGÓ IRÉN (1997) Az élő idegen nyelvek oktatása. Egy modernizációs sikertörténet. (Kézirat)
- VÁGÓ IRÉN (2000) Az idegennyelv-oktatás fő tendenciái a 90-es években. *Educatio*, No. 4.
- RONALD WARDHAUGH (1987) *Languages in Competition. Dominance, Diversity and Decline*. Oxford, Blackwell.